

УДК 338.439.02

О.О. Зеленська, канд. екон. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ВИКОРИСТАННЯ ЗАГАЛЬНОНАУКОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ В ОЦІНЮВАННІ РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ СИСТЕМ І РІВНЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

У статті визначено можливості застосування загальнонаукової методології, зокрема біхевіористичного, системного та синергетичного підходів при вивченні сучасних тенденцій розвитку агропродовольчих систем та оцінюванні рівня продовольчої безпеки територій різного рангу.

Ключові слова: загальнонаукова методологія, біхевіористичний підхід, системний підхід, синергетичний підхід, агропродовольча система, продовольча безпека.

В статье определены возможности применения общенаучной методологии, в частности биовиористического, системного и синергетического подходов при изучении современных тенденций развития агропродовольственных систем и оценке уровня продовольственной безопасности территорий разного ранга.

Ключевые слова: общенаучная методология, биовиористический подход, системный подход, синергетический подход, агропродовольственная система, продовольственная безопасность.

In the article the possibility of applying scientific methodology, in particular behavioral sciences, systems and synergistic approaches in the study of contemporary trends of agrifood systems and evaluation of food security areas of different rank.

Key words: scientific methodology, behavioristic approach, system approach, synergetic approach, agro-food system, food security.

Постановка проблеми. Дослідження сучасних тенденцій розвитку агросфери та механізмів забезпечення продовольчої безпеки має базуватися на комплексному застосуванні філософської, загальнонаукової методології, методології конкретних наук і часткової методології. Особливо важливу роль у науковому пошуку, з нашого погляду, відіграють загальнонаукові методи пізнання. З їх допомогою можна дати адекватну та комплексну оцінку сучасним тенденціям розвитку агропродовольчих систем і систем продовольчої безпеки різних рангів у сучасних умовах агроглобалізації, а також обґрунтувати дії національного уряду у відповідь на новітні виклики агропродовольчого розвитку, актуальність чого для України нині важко переоцінити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методології дослідження агропродовольчих систем та продовольчої безпеки територій різного рангу присвячено велику кількість праць зарубіжних та вітчизняних науковців, зокрема Є. Аронова, С.Г. Афанасьєва, С.С. Бекенова, З. Біктімірової, О. Бородіної, П.Т. Бурдукова, П. Гайдуцького, А. Гальчинського, В.М. Гейця, О.І. Гойчук, В.Г. Гусакова, М.Я. Дем'яненка, З.М. Ільїної, С.М. Кваші, В.М. Клочка, Є.В. Ковальова, Д.Ф. Крисанова, В. Месель-Веселяка, Л.В. Молдаван, М.С. Оглуздіна, О.Д. Орлова, Б.Й. Пасхавера, П.Т. Саблука, Г.О. Севрюкової, І.Г. Ушачова, Е. Холт-Хіменеса, О.В. Чернової, О.М. Шпичака, О.В. Шубравської, В. Юрчишина та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на існування потужного наукового доробку у сфері загальнонаукової методології, на нашу думку, з огляду на нинішнє посилення глобальних, а також внутрішніх загроз сталому розвитку систем продовольчої безпеки всіх рангів, подальший науковий пошук, пов'язаний з використанням сучасних методологічних підходів, здатних сприяти вирішенню згаданої проблеми, є доцільним і актуальним.

Мета статті. Метою цієї статті є пошук можливостей застосування загальнонаукової методології, зокрема біхевіористичного, системного та синергетичного підходів під час вивчення агропродовольчих систем та систем продовольчої безпеки різних рангів.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у науковому пошуку відіграє методологія, яка дозволяє поєднати бачення науковцем сутності об'єкта дослідження з напрацьованими наукою масивом знань і методами пізнання. Незалежно від галузі знань та об'єкта дослідження розрізняють: філософську методологію; загальнонаукову мето-

логію; методологію конкретних наук і часткову методологію (методика і техніка досліджень) [1, с. 67].

Загальнонаукова методологія є перехідним шаблоном між рівнями філософської методології та методології конкретних наук, а отже, передбачає застосування міждисциплінарних підходів і методів у дослідженні продовольчої безпеки. Оскільки продовольча безпека є складовою національної безпеки, то з метою її вивчення обґрунтованим вбачається використання біхевіористичного, системного та синергетичного підходів.

Особливе місце в числі загальнонаукових методів пізнання посідає біхевіористичний підхід. Він передбачає сприйняття певної категорії (наприклад, агропродовольчої системи, продовольчої безпеки тощо) як образу, що формується в уявленні людини. Зараз біхевіоризм широко використовується і в економічних дослідженнях, тоді як донедавна ним користувалися лише в психології, зокрема таких її галузях, як енвайронментальна та когнітивна психологія.

Нині можна визначити кілька напрямів використання біхевіористичного підходу під час дослідження проблем продовольчої безпеки:

1. Він дозволяє виділити сукупність суттєвих проблем у сфері продовольчого забезпечення, що разом із використанням традиційних методів дослідження посилює ймовірність їх об'єктивної ідентифікації.

2. Він сприяє встановленню пріоритетності згаданих проблем, а також ранжуванню офіційних індикаторів їх глибини.

3. Порівняння офіційно визначеного переліку “вузьких місць” у забезпеченні продовольчої безпеки з їх перцепційними образами, сприяє формуванню об'єктивного бачення перспективного розвитку агропродовольчої системи та розробленню адекватної системи заходів у межах відповідної державної, в т. ч. бюджетної політики.

4. Перцепційні портрети ключових проблем доцільно використовувати для розроблення стратегій розвитку агропродовольчих систем з метою забезпечення реальної продовольчої безпеки країни та регіонів [1, с. 73].

Використання системного підходу під час вивчення агропродовольчих систем, продовольчих ринків, продовольчої безпеки тощо вбачається доцільним з огляду на те, що перераховані вище об'єкти дослідження мають системну природу.

Агропродовольча система, продовольча безпека – системи відкритого типу, що перебувають у стані динамічної рівноваги, а їх стабільність та цілісність визначаються комплексом внутрішніх та зовнішніх зв'язків, способом взаємодії складових елементів системи. Важливими властивостями згаданих систем є: динамізм, інерційність, конкурентність, цілісність та організованість, централізація, ієрархічність, нерівномірність розвитку окремих підсистем, адаптивність, самоорганізація, конфліктність, еволюційність, відкритість, функціональність тощо.

На думку З.М. Ільїної, системі продовольчої безпеки притаманні такі принципи формування:

- комплексність, яка передбачає як сукупний вплив на систему одночасно всіх елементів, що її складають, так і кожного з них окремо;
- послідовність у виборі стабілізаційних факторів, пов'язана з неоднозначністю дії елементів в різні періоди розвитку економічної системи;
- пропорційність на кожному етапі становлення і розвитку системи та на кожному рівні взаємодії елементів;
- циклічність розвитку, обумовлена впливом процесів глобального характеру (загальних закономірностей функціонування світової продовольчої системи);
- стійкість системи, що передбачає обов'язкове дотримання всіх вищезгаданих принципів за наявності змін у зовнішньому середовищі [3, с. 24].

Продовольча безпека як система формується з певних підсистем. Зокрема, виділяють функціонально-цільові (агропромисловий комплекс, споживання, збут, розподіл продовольства та резерв) та забезпечуючі (управління, фінансове, інформаційне, матеріально-технічне, технологічне, наукове забезпечення) підсистеми [3, с. 10]. Такий поділ пояснюється тим, що складові першої підсистеми покликані безпосередньо реалізувати головну мету системи продовольчої безпеки, а другої – виконувати обслуговуючу функцію, сприяючи тим самим реалізації цієї мети.

О.І. Гойчук у складі системи продовольчої безпеки розрізняє: 1) підсистему забезпечення (фінансове, матеріально-технічне, інформаційне, кадрове та наукове забезпечення); 2) функціональну підсистему (виробництво продовольства, формування і розподіл продовольчих ресурсів); 3) цільову підсистему (споживання продуктів харчування); 4) контролюючу підсистему (індикатори продовольчої безпеки) та 5) регулюючу підсистему (ринкові механізми регулювання системи та заходи державного управління) [2, с. 86].

Перераховані вище підсистеми характеризуються різною динамічністю, їм властиві суперечності, наприклад, між потребами в задоволенні населення країни якісними продуктами харчування і прагненням виробників максимізувати свій прибуток за рахунок скорочення витрат на виробництво продовольчих товарів, між вимогами СОТ щодо обмеження фінансової підтримки вітчизняної аграрної сфери і національними інтересами, що полягають у збереженні потужного продовольчого комплексу держави і т. д.

Забезпечення взаємоузгодженого функціонування окремих підсистем продовольчої безпеки має базуватися на таких принципах [2, с. 86; 3, с. 110]:

1) ресурсному (підсистеми в процесі виконання власних функцій пов'язані між собою ресурсними потоками для забезпечення себе всіма необхідними ресурсами з метою реалізації генеральної мети – забезпечення продовольчої безпеки);

2) інформаційному (підсистеми пов'язані між собою інформаційними потоками в процесі забезпечення стійкості як окремих підсистем, так і системи продовольчої безпеки в цілому);

3) організаційному (підсистеми пов'язані між собою та організаційно підпорядковані одна одній так, щоб найкращим чином забезпечити реалізацію генеральної мети);

4) технологічному (підсистеми мають власні технології, які використовуються в процесі перетворення ресурсів, необхідних для досягнення поставлених цілей продовольчого забезпечення);

5) функціонально-цільовому (підсистеми, маючи свої цільові функції, забезпечують результатами своєї діяльності реалізацію генеральної мети системи).

Відповідно до визначених принципів, між елементами досліджуваної системи формуються зв'язки 5 типів: функціональні, організаційні, ресурсні, інформаційні й технологічні.

З погляду системного підходу, пріоритетними напрямками наукових досліджень безпеки в продовольчій сфері є такі:

- вивчення продовольчої безпеки як системи, що складається з обмеженої кількості взаємозалежних елементів;
- дослідження способів взаємодії складових системи та комплексу внутрішніх і зовнішніх зв'язків між ними;
- визначення цілей, завдань та функцій системи, а також її місця в ієрархії систем більш високого рівня (економічній, національній безпеці тощо);
- встановлення тенденцій і закономірностей розвитку системи;
- постановка завдань суб'єктів, покликаних сформувати механізм забезпечення продовольчої безпеки та попередження її загроз [3, с. 10].

Таким чином, системний підхід є важливою методологічною основою дослідження продовольчої безпеки, в т.ч. механізмів її забезпечення. У той же час, відсутність стабільності та постійна непрогнозована зміна умов функціонування економічних систем різного рангу в сучасному світі стала причиною того, що системний підхід поступається своєю актуальністю на користь синергетичної парадигми наукового пізнання.

Синергетика (від грецького *synergetikos* – спільний, погоджений, сумісно діючий) – це міждисциплінарна наука, що вивчає процеси виникнення і самоорганізації, розвитку і розпаду систем різної природи, в т. ч. економічних. Теоретичною базою цього наукового підходу є термодинаміка нерівноважних процесів, теорія випадкових процесів, теорія нелінійних коливань і хвиль.

На відміну від системного підходу, синергетичний базується на дослідженні нелінійних, нестійких, нерівноважних, дисипативних систем (такими є в тому числі сучасні економічні системи) і головний акцент робить на виникненні впорядкованості з хаосу, тобто на явищах самоорганізації в системах. В нових умовах функціонування економічні системи проходять свої рівноважні стани як проміжні етапи на траєкторіях нерівноважної самоорганізації. Нерівноважності є необхідною умовою появи нових якостей, властивостей, організації систем, тобто їх розвитку.

Доцільність застосування елементів синергетичного підходу в дослідженні проблем забезпечення продовольчої безпеки обумовлюється тим, що розвиток досліджуваних нами категорій не завжди вписується в традиційні схеми наукового пізнання і тому вимагає застосування нових підходів до їх аналізу та оцінювання. Процеси сучасного розвитку агропродовольчих систем і продовольчих ринків, а також формування бюджетної політики в аграрній сфері найчастіше є нелінійними, а тому їх не можна вивчити, використовуючи лінійні математичні методи.

Разом із тим, детерміністська логіка не може пояснити багатьох процесів, які відбуваються в складних динамічних системах. З позицій синергетичного підходу негативні тенденції і процеси в розвитку продовольчого комплексу, несумісні з глобальною метою забезпечення продовольчої безпеки держави, можна трактувати як наслідок втрати продовольчими системами стану рівноваги, переходу їх до біфуркаційного, а не адаптаційного розвитку, де різні флуктуації (внутрішні та зовнішні впливи), як-то: невдалі аграрні реформи, відсутність чіткої стратегії розвитку аграрної сфери країни та регіону, недоліки ресурсного забезпечення, передусім, виробничого і фінансового, недосконала структура продовольчого комплексу і т. д., обумовлюють негативні непередбачувані наслідки [1, с. 71].

Депресивність, спонтанність та розбалансованість розвитку агропродовольчих систем можна розглядати як різновид дисипативних (хаотичних) процесів, поряд із негативними явищами загострення соціальних проблем у суспільстві (бідність, депопуляція, зокрема сільського населення і т. д.). На нашу думку, глибина кризових явищ у агропродовольчих системах найчастіше детермінуються не стільки зовнішніми флуктуаціями, скільки особливостями побудови самих систем.

Оцінюючи перспективи подальшого розвитку агропродовольчих систем в Україні, слід враховувати автокаталітичні процеси, коли концентрація певних негативних явищ в агропродовольчій сфері обумовлює посилення інших подібних тенденцій у майбутньому. Так, руйнування виробничого потенціалу аграрної сфери, систем селекції і племінного тваринництва, меліоративної системи, знищення багаторічних насаджень, піддрив природної родючості ґрунтів, міграційний відтік працездатного населення з сільської місцевості, знелюднення поселенської мережі і т. д. ставлять під сумнів можливість швидкого виходу АПК з кризи в близькому майбутньому.

Водночас хаос та наявність нерівноважних станів агропродовольчої системи є моментом її переходу до якісно нового стану, в якому вона може здобути більш високий рівень організації та продуктивності (як уже відзначалося тільки тоді, коли економічна система втрачає функціональну стійкість, виникають самоорганізаційні процеси формування нових ефективних структур). Нерівновага дає змогу здійснювати вільний вибір варіанта перспективного розвитку системи з цілого спектра можливих напрямків. Однак слід пам'ятати, що в точці біфуркації система продовольчого забезпечення може бути притягнута як прогресивним, так і регресивним атрактором (кінцева точка розвитку системи), а отже, можливе підвищення чи зниження ступеня її організованості та складності; перехід на новий, вищий рівень розвитку або руйнування. За таких обставин актуалізується необхідність якісного управлінського впливу на систему.

Із погляду синергетики, ефективне управління системою продовольчої безпеки полягає в узгодженні заходів управлінського впливу із власними законами еволюції та тенденціями динаміки агропродовольчої системи; неефективне – у нав'язуванні системі такого поведіння, яке їй не властиве. Таким чином, навіть незначний, але погоджений вплив у точках біфуркації може детермінувати помітні бажані зміни в траєкторії руху (поводженні) системи.

Згідно з синергетичним підходом, до самоорганізації здатна лише відкрита система, закрита ж повинна, в кінцевому рахунку, прийти до стану з максимальною ентропією і припинити будь-яку еволюцію. Підтвердженням цього висновку стало руйнування АПК колишнього СРСР. З одного боку, на відміну від відритої, закрита агропродовольча система здатна захистити себе від несприятливих зовнішніх впливів (кон'юнктура, передусім цінова, світових продовольчих ринків, коливання світових обсягів продовольчого виробництва, зміна торговельної політики найбільш помітних гравців міжнародного продовольчого ринку, використання окремими країнами системи демпінгових заходів, диктат з боку відповідних міжнародних структур стосовно заходів і розмірів державної підтримки розвитку сільського господарства тощо) і нестабільності, хоча з часом нейтралізація їх дії потребує все більших зусиль; з іншого – неминуче настає критичний момент, коли система стає нездатною до такого протистояння, втрачає рівновагу й руйнується.

Річ у тому, що закрита система організовується ззовні (відкриті самоорганізуються), через тоталітарне державне управління. Рівноваги така система прагне досягти завдяки директивному плануванню, зорієнтованому на забезпечення збалансованого розвитку окремих підсистем (сільське господарство, харчова промисловість, сільськогосподарське машинобудування і хімічна промисловість, системи транспортування, складування, зберігання, збуту продовольства тощо). Зростання ж ентропії, виведення якої в середовище затруднене, робить неминучим перетворення закритої системи у відкриту.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що застосування згаданих вище підходів як методологічної основи дослідження продовольчої безпеки, дозволяє зробити такі висновки:

- розвиток агропродовольчих систем не завжди підпорядковується законам лінійності, а значить його дослідження не може опиратися лише на використання детерміністської логіки (аналіз причин);
- у відкритих системах можуть здійснюватися процеси самоорганізації, трактування та аналіз яких перебуває за межами традиційних наукових підходів;
- під впливом різноманітних факторів система продовольчого забезпечення переходить до нерівноважного стану, точки біфуркації, за якою відкриваються альтернативні варіанти її розвитку;

- агропродовольча система прагне досягнення стійкого стану, що проявляється в її русі до оптимального варіанта свого розвитку (атрактора);
- депресивні, спонтанно сформовані та незбалансовані агропродовольчі системи можна розглядати як різновид дисипативних структур, що виникають у нерівноважних системах під впливом різних факторів;
- пояснення характерних рис трансформації структури агропродовольчих систем може перебувати у сфері реалізації процесів їх самоорганізації та хаотичності;
- хаос, який виникає в системі продовольчого забезпечення, є певним індикатором її “хвороби”;
- від ступеня хаотичності залежить вибір методів подолання негативних тенденцій у розвитку агропродовольчих систем.

Список використаних джерел

1. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України : монографія / М. О. Барановський. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
2. Гойчук О. І. Продовольча безпека : монографія / О. І. Гойчук. – Житомир : Полісся, 2004. – 348 с.
3. Система продовольственной безопасности: закономерности формирования и факторы развития / З. М. Ильина, В. Г. Гусаков, В. И. Бельский и др. ; под ред. З. М. Ильиной. – Минск : Ин-т экономики НАН Беларуси, 2007. – 112 с.